

MAGYAR NYELVŐR

140. ÉVF.

*

2016. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Nyelvi világgép, tükörszavak és etimológia

A „humán tudományok” gazdasági hasznát korunkban világszerte sokan megkérdőjelezzik mondván, hogy közvetlen anyagi hasznot nem hoznak. Az utóbbi időben merült fel egyre szélesebb körben, hogy mind szellemi, mind gazdasági fejlődésünket is nagyban elősegítené, ha figyelmünket szomszédainkra (elsősorban déli szomszédainkra) összpontosítva egymást alaposabban megismernénk, hiszen a magyar történelem ezer szállal kötődik elsősorban a balkáni népek történetéhez, az övék pedig hozzánk. Célszerű, de minden bizonnyal kölcsönös megértést is eredményezne a történelem folyamán egymásról kialakult képünk megismerése és megértése, amihez megbízható alapul és eszközül a nyelv szolgál; elsősorban azért, mivel segít a világról alkotott képünk megismerésében. Erre az egyszerű tényre a 2010-ben Uwe Hinrichs német nyelvész, az „Einführung in die Eurolinguistik” című kötet szerkesztője és több szerzője is rámutatott, és az Előszóban a szerkesztő hangsúlyozta is, hogy az európai civilizáció fejlődésének alapja a földrészünkön beszélt nyelvek kölcsönös ismerete, amely az angol nyelv „relatív egyeduralmának” megszűnését is eredményezheti.

„Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok” című 1944-ben megjelent munkájának bevezetőjében Hadrovics László az európai nemzetek „két különböző kulturális világáról” beszél, és az akkori időknek megfelelő szellemben a magyarság missziójának tekinti, hogy „egész lényével a nyugati műveltséget vallva, annak értékeit Kelet és Délkelet felé közvetítse”; hozzáteszi azonban, hogy „ezzel párhuzamosan... arról is tudomást kell venni, hogy évszázadok folyamán a szomszédos népekkel való kulturális érintkezés milyen javakkal gazdagította a magyar művelődést”, majd a kor (1944!) egyik fő feladatául jelöli meg, hogy ne csupán a kulturális, de a gazdasági és politikai összefüggéseket is tárja fel, majd mihamarabbi megismerésüket szinte kötelező feladatnak tekintve hangsúlyozza, hogy „a magyarság közvetítő és befogadó szerepének feltárása egészen új diszciplínákat alakít majd ki történettudományunk, irodalomtörténetünk, néprajzunk, nyelvtudományunk stb. területein” (Hadrovics 1944: 3–4). A filológia feladatáról, sőt hívatásáról szólva ezt a célt vallotta már jóval korábban a neves német filológus, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, akinek a filológia feladatát, sőt küldetését kifejtő megállapítását érdemes idéznünk: „Die Aufgabe der Philologie ist jenes vergangene Leben durch die Kraft der Wissenschaft wieder lebendig zu machen” (l. Wilamowitz-Moellendorff 1959: 1; részletesebben: Nyomárkay 2014: 6). Az idézett vélemény, azaz a filológia fő feladatának megvilágítása, amely nem csupán egymás, hanem kimondott vagy leírt szavainkban tükröződő világgépünk

megismerését is jelentené. A különböző, egymástól többé vagy kevésbé eltérő kultúrákon alapuló civilizációs szokások megismerése lehetne tehát a humán tudományok, elsősorban a filológia, mint azt az idézett neves német filológusok is mondták, sőt Hadrovics László véleménye szerint a megújult történettudomány, irodalomtudomány és néprajz feladata is.

A kultúra és a civilizáció fogalmát közel száz évvel ezelőtt, ma is elfogadhatóan, Kornis Gyula így határozta meg: „A *kutúra* szó eredetileg ápolást, művelést jelent. Ahogyan a rómaiak *agri cultura*-ról, a földnek műveléséről beszéltek, éppúgy használjuk e szót átvitt értelemben a lélek ápolására, művelésére is. Gyakran fölcseréljük a *kultúrát* a *civilizációval*, pedig az utóbbi elsősorban nem [inkább: ’nemcsak’, Ny. I.] a bensőre, a lélekre, hanem a külsőre [’is’, Ny. I.] vonatkozik. A civilizáció a társadalmi szerveződésnek az a foka, amikor valamely népnél már a társadalmi életnek bizonyos **szabálykódexe** kialakult; ez szabályozza a közösség tagjainak egymással szemben való viselkedést” (Kornis 1922: 248). Hogy a kölcsönös megértésben az általános „szabálykódex” milyen szerepet játszik, két egyszerű példán be is tudom mutatni. Néhány évvel ezelőtt betértem egy jó nevű zágrábi étterembe, amelynek tulajdonosát is ismertem, és a felszolgálótól „samoborski kotlet”-et (’szamobori karajt’) kértem. Rendelésemre a pincér mindössze ennyit mondott: *može* (’lehet’). En ezt a kívánságomat nyugtázó választ akkor zokon vettem, mivel a magyar kultúra és civilizáció által előírtaknak megfelelően ezt kellett volna mondania: *Izvolite!* (’Parancsoljon, tessék’). Csupán később tudatosult bennem, hogy a horvát felszolgáló reakciója az ott kialakult „szabálykódex” szerint egyenértékű a mi civilizációnk által előírttal, csak a két kifejezés szemléleti háttere különböző. Ha akkor jobban ismertem volna déli szomszédunk civilizációs szokásait (esetünkben például az udvariasság nyelvi formáiról kialakult világgképét), bizonyára nem sértődtem volna meg. Hogy mennyire igaza volt Humboldtnek a „nyelvi világgkép” – sprachliches Weltbild” fogalmának létezésében, elegendő még egyetlen példával bemutatnom. „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus” című munkájában Dengl János nyolcvan évvel ezelőtt (Dengl 1937) elítélte a *nyugdíjba megy* kifejezést, és a kor civilizációs szokásainak megfelelően a *nyugdíjba vonul*-t tartotta megfelelőnek, amely a 20. század első felének világgképét tükrözte, és a lassú, szinte méltóságteljes cselekvést kifejező *vonul* ige használatával érzékeltette azt a szemléleti háttérrel, amely a mi akkori civilizációs kódexünknek megfelelt, azaz az aktív munkát koruknál fogva abbahagyók iránti tiszteletet.

Érdekes és sok tekintetben a Humboldtéval egybehangzó Herder véleménye is, aki szerint „keine Sprache drückt Sachen aus, sondern nur Namen: auch keine menschliche Vernunft also erkennt Sachen, sondern sie hat nur Merkmale von ihnen, die sie mit Worten bezeichnet” (idézi Sundhausen, Holm 1973: 72), és ezek a nyelv által kifejezett ismertetőjegyek a világról alkotott kép kifejezői. Ezt kellett volna annak idején nekem is megértenem. Ez a vélemény egybehangzó a már említett *kultúra* → *civilizáció* értelmezéssel is.

A történelmi események korunkban is tanúsítják, hogy egymás megértése egyes fogalmak, tények, felfogások, irányzatok stb. megnevezésének értelmezésén, tehát kifejezéseinek szellemi (történetileg kialakult világgképi) alapjain nyugszik.

Az egyes szavak mögött (vagy bennük magukban) kifejeződő világgép (Herder kifejezésével) a dolgokat szavakkal értelmezi, amelyek (ti. szavak és kifejezések) kölcsönös megértése már eleve gátat vethet számtalan kisebb-nagyobb félreértésnek, akár magánéleti („privát szférába” tartozó), akár társadalmi, sőt nemzetközi viszonylatban is. Jobban kellene ismernünk egymás kultúráját és erre épülő civilizációját, és ez napjainkban különösen időszerű, s minden bizonnyal vonatkozik a hivatásos fordítók nem csupán nyelvi, hanem nyelvi világgépi ismereteire is, és így mindenekelőtt szomszéd népeinkkel való kapcsolataink egyes megnyilvánulásairól szolgál széles társadalmi körök számára érthető és elfogadható magyarázattal, de megbízható képet nyújthat a határainkon túli magyarok helyzetéről és lehetőségeik reális megítéléséről is. Természetesen ehhez a kultúrák és civilizációk és – magától értetődően – a kölcsönös nyelv-, sőt bizonyos szintű történeti és nyelvtörténeti ismeret is elengedhetetlen. Mivel a kultúrák és rajtuk keresztül civilizációink kölcsönös megismerésének eszköze a szó vagy az írás, ezért a következőkben röviden megkísérlem (részben korábbi kutatásaim alapján is) néhány több mint száz esztendeje alkotott, de ma is használatos szó és kifejezés szemléleti hátterét jelentő, az adott kor „nyelvújítói” által tudatosan kialakított jelentésnek a megfelelő alakját felderíteni. Minthogy ezek a (jelentős számban) idegen minta alapján alkotott vagy átvett szavak és kifejezések nagyrészt az átadó vagy mintanyelv szavainak értelmezései, így tehát az általuk közvetített világgép sokszor nem esik egybe az átvevő vagy utánzó nyelv hagyományaival, grammatikai rendszerével, és ezt számos, ma már érthetetlen vagy olykor mosolyt is keltő szó vagy kifejezés is igazolja. Ezek az esetek dokumentálják Humboldtnek a nyelvi rendszer kényszerítő erejéről (Systemzwang) kifejtett nézetét, amely meghatározza vagy legalábbis befolyásolja az idegen szavak átvételét vagy utánzását (tükörfordítását) is. Ezekben az „ismertetőjegyekben” jut kifejezésre a már említett nyelvi világgép. Kilencven esztendeje már Horger Antal is hangsúlyozta, hogy „a nyelv [értsd: a szavak] a mindenkori emberi **tudattartalomnak**... a kifejezése” (Horger 1926: 25). A más nyelvi mintára alkotott szavak, kifejezések az átadó vagy mintanyelvben kifejeződő világgép közvetítői, ezért tartotta fontosnak Hadrovics László is (például, hogy) „a magyarba átkerült német szók szinonimikai árnyalatainak további elemzéséhez... a társadalmi háttérhez... kell visszamennünk” (Hadrovics 1944: 101). A szláv nyelvek közötti kölcsönös kapcsolatokat illetően Lew N. Zybatow arra a megállapításra jutott, hogy „a nyelvi kapcsolatok kutatása megrekedt egyes tények regisztrálásánál és néhány szociális tényezőnek a rendszerezési igény nélküli pusztá számbavételénél”. Ennek oka szerinte az, hogy a kutatók Meillet-től kezdve Sapiron, a prágai iskolán és Weinreichen keresztül egészen a generativistákig azt a felfogást képviselték, hogy a nyelv struktúrája szabja meg a külső hatások érvényesülésének határait, holott a nyelv történetét – Zybatow véleménye szerint – beszélő történetének funkciójaként kellene kutatni, és ebben a funkcióban a társadalmi tényezők erősebbek a struktúra törvényeinél, vagyis struktúrabeli, sőt tipológiai változásokat is eredményezhetnek (Zybatow 1998: 329). Lényegében hasonló megállapításra jutott Kiss Jenő is (Kiss 1995: 202–3).

Az egyes európai népek kultúrája és civilizációja a múltbeli tényekről, eseményekről stb. nyilvánított, sőt hangsúlyozott megnyilatkozásaik vagy a jövőre

vonatkozó terveik, elgondolásaik, azaz történelemszemléletük tekintetében is jelentős mértékben eltérnek egymástól. Ez lehet az egyik oka annak, hogy nehezen vagy egyáltalán nem értjük meg egymást, sem egyénileg odavetett szavakban, sem tágabb értelemben vett gazdasági és (kultúr)politikai állásfoglalásokban, tervekben és intézkedésekben, vagy csak ritkán. Úgy vélem, ezt a bizonyos fokú meg nem értést a nyugat-, közép- és délkelet-európai kultúra és civilizáció, valamint az általuk „szabályozott” megnyilatkozások történetileg részben megokolják. Tanulságos lenne a manapság nemzetközi használatúvá avanzsált angol nyelv kutatása a már említett nyelvi világkép szempontjából; vajon a nem angol anyanyelvűek vagy nem angol nyelvi környezetben élők ugyanazt értik-e az azonos alapjelentésű szavakon, mint angolul jól beszélő, de idegen ajkú partnereik. Az esetleges félreértések elkerülésében olykor segít a kölcsönös kétnyelvűség, amelyet egy különös személyes élménnyel is igazolhatók. A múlt század nyolcvanas éveinek végén hivatalos voltam egy bécsi horvátok által rendezett ünnepségre, amelyen egy Draskovich gróf is részt vett. Bemutatkoztam, és azonnal elkezdtem horvátul beszélni, azaz elkezdtem volna, ha az első félmondat után történelmi nevű partnerem félbe nem szakít mondván, hogy „beszéljünk inkább magyarul, az mindkettőnknek könnyebb, és nem is fogjuk egymást félreérteni”. A hasonló esetek persze inkább kuriózumszámba mennek, de a kölcsönös megértésre való ösztönös törekvést jól mutatják.

Európa történetében az elmúlt közel fél évezred folyamán a nyelvi változásokat, reformokat is eredményező két hatalmas kulturális és civilizációs változás ment végbe: a humanizmus, majd a reformáció szellemében kialakult, sőt intézményessé vált egy olyan általános művelődési (kulturális) program, amelynek középpontjában a közérthetőségre való törekvés állt (l. bibliafordítások, nyelvtanok és javarészt a különböző jogi szövegek, katonai szabályzatok stb. nemzeti nyelvekre való átültetéseit), különös tekintettel az egyszerű népre. A második változást a felvilágosodás hozta, amely már csírájában, azaz elméletté való rendeződése kezdetén határozott célul tűzte ki a nemzettudat ápolásával is együtt járó anyanyelvfejlesztést. Így indultak az európai nyelvújítási mozgalmak, amelyek közös célja, bizonyos fogalmak, eljárások stb. eladdig klasszikus (a beszélt anyanyelvhez „igazított”) vagy Közép-, Kelet- és Dél-Európában valamely idegen nyelvű (leginkább német) kifejezése helyett lehetőség szerint anyanyelveket alkosson. Amíg a hivatalos használatát is tekintve viszonylag szűk társadalmi körre korlátozódó görög és később latin nyelven alapuló kultúra és civilizáció uralkodott, felmerültek ugyan nyelvi kérdések, de ezek a nemzetközi kapcsolatokban alig okoztak problémát. Érdekes, hogy a klasszikus nyelvek, például a görög nem anyanyelvi beszélők által való nyilvános, sőt hatásos használata már a Római Birodalom hivatalos köreiből is csodálkozást váltott ki, amint ezt egy, a Bibliában is megörökített párbeszéd is mutatja. (Szent) Pál apostolhoz egy római ezredes az apostol egy beszédét követően, csodálkozást kifejező kérdéssel fordult: „Hát te tudsz görögül?” (Ap.Csel. 22: 37).

Az ógyházi szláv nyelv vallási, valláserkölcsei, szertartási terminológiáját javarészt görög tükörfordítások alkották, amelyeknek a mindennapi kommunikációban legfeljebb alkalmi jelentőségük lehetett. A zömében tükörfordítások alkotta

korabeli szláv szavak a mintául szolgáló görög kifejezések pontos, elemről elemre való fordításait (tükörszavait és kifejezéseit) Robert Zett dolgozta fel részletesen.

A szókincsváltozások eszmei megindítója – mint említettük – a közérthetőségre való törekvés volt, amely nagyrészt az átvevő nyelv(ek) grammatikai rendszeréhez igazodó szóalkotást, de számos esetben az idegen nyelvi minták utánzást is jelentette.

Elsősorban a tükörszavakban figyelhető meg, hogy noha az utánzott (minta- vagy átadó) nyelv kifejezéseit a nyelvújító fordítók vagy kutatók igyekeztek tartalmilag (is) pontosan visszaadni, olykor azonban e cél elérésében az utánzó nyelv szókincsének hiányossága komoly akadályt jelentett. A források azt is mutatják, hogy a nyelvújítókat nehéz feladat elé állította, hogy az idegen nyelvű szöveg szemléleti háttérének, azaz jelentésének megfelelő anyanyelvi kifejezést alkossanak. Különösen fontos volt ez a törvénytövegekben, a grammatikákban, valamint különféle rendeletek, szabályzatok minél szélesebb körű érthetőségében. (Erre a továbbiakban konkrét példák alapján még visszatérek.) A 19. századi német katonai szókincsben például néhány esetben egyes szavak, például rendfokozatok megnevezései túlságosan általánosak voltak, illetve megértésük előzetes ismeretet tételez fel, így a korabeli háromnyelvű szabályzatok magyar és horvát fordításában használt megfelelők nem is tekinthetők tükörszónak, hanem inkább a lefordított szöveg egy-egy általános vagy elvont jelentésű szavának. Ilyen szó az 'örvezető'-nek, a horvátban magyarból fordított *örvezető* (razvodnik) szóban forgó kifejezés érthetőségére való törekvés. A magyar nyelvújítás történetében számos ilyen (a mintanyelv oldaláról nézve) „szerencsétlen”, valójában azonban annál konkrétabb szóalkotást találunk. Ezt a kérdést Thaisz András (ügyvéd, akadémikus; 1769–1840) már 1817-ben is érintette. Érdekes, hogy példaként a németeken kívül a „míveltebb szláv nemzeteket” állította a magyar nyelvújítók elé: „Ha tehát a Németek és a' míveltebb Szláv nemzetek, úgymint a' Csehek és Oroszok, az idegen szókat nemzeti nyelvekből kiirhatták; nekünk annyival nagyobb okunk vagyon a' Deák, 's más Európai idegen szónak kiirtására, mivel a' Magyar nyelvnek azokkal legkisebb atyafisága, legkisebb hasonlósága nintsen” (Tud. Gy. XII. k. 22), majd így folytatja: „A'ki tsak közepszerűen is érti [ti. az említett nyelveket, Ny. I.], elbámúl, mennyi sok hasonlatosságra akad az említett nyelvek közt” (uo.). A hasonlatosságról szólva javasolja, hogy „szedjük öszve... azokat a' magyar szókat, ...jelentésüket, ...kutassuk ki a' magyar nyelvnek lelkét, hasonlítsuk öszve más idegen nyelvekkel, 's e' szerint faragjunk... új szókat” (Tud. Gy. XII. 29). Itt azonban, amint fentebb mondtuk és láttuk, az a probléma merült fel, hogy a klasszikus (görög–latin) eredetire visszavezethető, illetve értelmezésüként vagy tükörfordításuként alkotott német nyelvű kifejezésekben a különböző közép-(kelet-) európai nyelvek más-más szempontot (világbépet) tartottak alapvetőnek. Mindenképpen meghatározónak kell tartanunk Humboldtnek a nyelvi világbépről (sprachliches Weltbild) való véleményét, tudniillik, hogy a nyelv – éppen egy világszemlélet vagy világbépe pontos kifejezése érdekében – mintegy rákényszeríti akarátát használóira. Az idegen, más nyelvből alkalmilag átvett szavak vagy idegen mintára alkotott tükörfelfejzések az átadó nyelvközösség világbépet is közvetítik. Ezért hangsúlyozza Hadrovics László is, hogy például

„a magyarba átkerült német szók szinonimikai árnyalatainak további elemzéséhez... a társadalmi háttérhez... kell visszamennünk” (Hadrovics 1992: 101). A nyelvi világképek különbözőségének tudata nyilvánul meg már a fordításokkal szembeni 18–19. századi szkepticizmusban is, amelyet határozottan (mások előtt és mellett) Schopenhauer is megfogalmazott: „Fast nie kann man irgend eine charakteristische, prägnante, bedeutsame Periode aus einer Sprache in die andere so übertragen, daß sie genau und vollkommen dieselbe Wirkung täte” (Parerga und Paralipomena; idézi Dengl J. 1937: 11).

A világképek azonosságának, de különbözőségének is jellegzetes kifejezői és egyben bizonyítékai a tükörfordítások és a tükörjelentések. „Egy-egy idegen nyelv szókészleteti hatását a jövevényszók, tükörszók és tükörjelentések összessége adja meg. Ahonnan van jövevényszó, onnan tükörszó is lehet” (Kiss L. 1976: Bev.). Megjegyzi azonban, hogy „a kérdés [ti. a tükörszó minősítés] tisztázásához a sajátosan nyelvtudományi mozzanatokon kívül fel kell használnunk mindazokat a fogódzókat, amelyekkel a történelem, a földrajz és más tudományok segítségünkre lehetnek”, hiszen „a különböző nyelveknek azok a szavai, amelyek egymás fordításának látszanak, ...létrejöhetnek egymástól függetlenül, idegen példa közrejátszása nélkül is, pusztán **közös szemléletmód** [az én kiemelésem, Ny. I.] alapján” (Kiss L. 1976: 4). A tükörszavak jelentős hányada nyelvújítási produktum. Forrásaik (mintáik) meghatározásában legbiztosabb alapul a párhuzamos szövegek szolgálhatnak, amint ezt – egyebek mellett – például Verböczy Tripartitumának magyar és horvát fordítása, valamint (korábbi kutatásaim tárgyát is képező) 19. század hetvenes éveiből való német nyelvű szövegek (katonai szabályzatok, tantervek, jogi fogalmak stb.) igazolják. Verböczy (természetesen) latin nyelvű szövegének magyar jövevény- és tükörszavait, amelyek a fordító Ivan Pergošić biztos latin, magyar és német nyelvtudáson alapuló alkotásait vagy kölcsönzéseit Hadrovics László részben már feldolgozta (Hadrovics 1985), magam részletesebben a 18. század harmadik harmadában kialakuló horvát katonai, jogi-közigazgatási és oktatási szókinccsel foglalkoztam (Nyomárkay 1989).

Viszonylag ritkák azok az esetek, amelyekben egy (legtöbbször) szakszót vagy szakkifejezést az átvevő vagy utánzó nyelven pontosan vissza lehet adni. A Tripartitum esetében több olyan magyar jövevényszót találunk, amelyek – mondhatnánk – szükségből keletkeztek, mert az érintett jogi fogalmak vagy eljárások kifejezésére a horvátban egyszerűen nem volt megfelelő szó. Meggyőző példa erre a Hármaskönyv ’örökség’ fogalmának magyar mintára alkotott tükörszava: *vekovečina*, amely Pergošić fordításában nyolc paragrafusban is előfordul, első-sorban a latin *hereditas* megfelelőjeként a magyar *örökség* mintájára alkotott tükörszó. A jogi szaknyelvnek ezt a kifejezést megtaláljuk A. Jambrešić 1742-ben megjelent négy nyelvű szótárában, amelyben az *aeternus* ’vekovečan’ és *aeternitas* ’vekovečnost’ is szerepel. Két évszázaddal később a lehető legszélesebb körű megértés érdekében szerkesztették az Osztrák Monarchia népei számára a jogi és politikai terminológiai szótárakat, amelyek két kötetben: német–cseh és német–szerb, horvát, szlovén kiadásban láttak napvilágot. Ezek a szakszótárak szláv szomszédaink (csehek, szlovének, horvátok, szerbek) használatára készültek, így becses, sőt nélkülözhetetlen forrásai nyelvi kapcsolataink több szempontú kuta-

tásának, hiszen az említett nyelvek szókinccse lényegében latin, végső forrásként számos esetben görög mintára visszavezethető terminusai alapján, német nyelvi közvetítéssel keletkezett. Előfordulnak persze olyan esetek, amelyekben a forrásnak tekinthető német kifejezés az idők diktálta követelményeknek és szokásnak megfelelően a szlávban és a magyarban is más szemléleti háttérrel fejez ki. Ilyen – egyebek mellett – az *örökös* és az *örökség* főnév, amely az 1853-as kiadású négy nyelvű (német–szerb–horvát–szlovén) terminológiai szótárban (Juridisch-politische Terminologie) *der Erbe* jelentésben *nasljednik*, *das Erbe* jelentésben pedig *nasljedstvo* alakot ad meg. A magyar *örökség*-et az OKISz. 1560/1665-ből datálja ’possessio, allodium, Besizung; birtok, birtoklás, tulajdon’ jelentésben. Az említett szláv nyelvekben *naslijediti* ’következik’ és a *nasljednik* örökös, tkp. ’az, aki vki után következik’ használatos. A mintaszó minden bizonnyal a ném. *das Erbe*, amelynek melléknévi alakja feltehetően közös germán eredetű, és jelentése, szemléleti háttere az elárvult, védtelen gyermekekről való gondoskodást fejezte ki (DudEt). A feltehetően ótörök eredetű magyar szó jelentése ’hosszú, végtelen, időtlen folyamatosság’ (TESz). A mintának tekinthető német szó szemléleti háttérében (amint ezt a szó története is mutatja), az időképzet mellett célképzet is dominál, a későbbi magyar és szláv terminusokban az öröklés joga áll a jelentés központjában.

A jog témakörében maradvá más típust képvisel a m. ’jogorvoslat’ magyar mintára alkotott horvát tükörszava: *pravni lijek*, amely először az 1865/67. és 1868. évi törvények gyűjteményében fordul elő. A magyar összetett szónak a horvátban „a rendszer kényszere” szerint jelzős szerkezet felel meg. A párhuzamos szövegekben *jogorvoslat* és *perorvoslat* is szerepel (Nyomárkay 1989: 119). A németben ebben a jelentésben a *Rechtsmittel* ’jogi eszköz’ kompozitum volt használatos. A *Mitte* főnévből képzett *Mittel* melléknév jelentése elsősorban ’Mitte, in der Mitte befindlicher Teil’, majd „das zwischen zwei Dingen Befindliche”. Ehhez a szóhasználathoz kapcsolódott a 17. században a *mittels* ’mit Hilfe von, durch’ jelentés és használat, így a *Rechtsmittel* jelentése ’a jog segítségével vmit elérni’.

A tükörszó (tükörkifejezés) szinte megcáfolhatatlan bizonyítékai a szövegek. Ha például egy német nyelvű szövegben előforduló latinból származtatott szónak a horvát fordításban ugyanazt a funkciót jelentő, de más szemléleten alapuló, magyar mintára alkotott szó felel meg, akkor a tükörfordítás bizonyított. Jó példa rá a német nyelvű gyakorlati szabályzatokban használt *der Gefreite* ’örvezető’, amelynek mintája a lat. *exemptus* ’ausgenommen (vom Schildwachstehen)’, jelentése, illetve szemléleti háttere, hogy valakinek valamit nem kell elvégeznie, valami alól mentesül. A horvát szövegben *razvodnik* szerepel, amely pontos megfelelője a magyar *örvezető*nek. Míg a német szó azt fejezi ki, hogy ’valakinek valamit **nem** kell megtennie’, a magyar és a horvát kifejezés ennek éppen ellenkezőjét, tudniillik valakinek valamit meg kell tennie, nevezetesen az örök (örtség) vezetése a feladata.

Érdekesek az olyan esetek, amikor egy idegen szó egy bizonyos folyamat természetesen klasszikus nyelvi megnevezésének anyanyelvvel való helyettesítése több lehetőséget is kínál, azaz egy folyamat (eljárás) különböző elemeit emeli ki. Ilyen típusú szemléleti háttér (világbkép) közötti különbséget mutatnak egyes

tudományágak közép-európai nyelvújítási mozgalmak eredményeként alkotott terminusai, közöttük például a *kémia* tudományág tükörfordításai. Az alapszó a görög *chēmeia*, *chymeia* von *chymós*; *Flüssigkeit*, *Saft*, von *chýō*, *chéō*, ich gieße, weil das erste Geschäft der Chemie darin bestand, Säfte aus den Pflanzen zu ziehen u. diese als Heilmittel zu mischen die Lehre von den Grundstoffen (Elementen) der Naturkörper, ihren Verbindungen und ihrem gegenseitigen Verhalten, die Scheidekunst' (Heyse 1910). A *Scheidekunst* tükörszavai a horvát *luđba* (korábbi helyesírással: *lučba* szlovén *ločba*, valamint a közvetítő nyelvnek tekintett cseh *lučba*, amelynek jelentése 'az elválasztás (szétválasztás) tudománya' (vö. Fröhlich–Veselić 1854; Šulek 1874–75). A *luđba* szó mint tankönyvcím Horvátországban az 50-es évek elejéig használatos volt, hasonlóképpen itthon annak idején magam sem *kémiát*, hanem *vegytant* tanultam. A horvát kifejezést P. Skok „az általánosan használt *kemija* helyetti bohemizmusnak” tartja (Skok, EtRj 2: 236). A horvát és szlovén anyanyelvi terminusok esetében, amelyek az egyik német mintát, a *Scheidekunst*-ot követik, lehetséges a cseh közvetítés, de az alapképzet a német terminusban keresendő. A feltehetően Bugát Pál alkotta *vegytan* szavunk mintája a másik német értelmezés, a *Mischkunst*, amely nem az anyagok szétválasztását, hanem elegyítését fejezi ki. „Az Értzválasztás' tudománya vagy Chemia” nem vált általánossá. A két német „mintaszó” tulajdonképpen egyazon folyamat két fázisát fejezi ki. A horvátban a *Scheidekunst* mintájára alkotott *lučba*, a magyarban a *Mischkunst* fordításaként *vegytan* volt sokáig használatos. Alkalmi szemléletbeli különbségről volt tehát szó már magában az átadó, illetve mintanyelvben is.

Viszonylag ritkák azok a tükörszavak, amelyek nem egy, hanem két mintára, azaz két nyelv egy-egy szavára vezethetők vissza. A két nyelvből származó minta meggyőző példája horvát *brzjav* 'távirat', amelyet – minden valószínűség szerint – két minta alapján alkottak. A görög forrásra visszamenő *Telegramm* anyanyelvi kifejezésül a német nyelvújítók elsősorban az *Eilbrief* és a *Drahtmeldung* szavakat ajánlották. A horvát kompozitum első tagja: *brzo* csaknem bizonyosan a magyar 'sürgős, gyors' mintáját követi (vö. *sürgöny*), a horvát *jav* pedig a német *Meldung* (<*melden* 'ankündigen, mitteilen; oft von Sinne von „pflichtgemäß” verwendet' (DudEt) mintájára keletkezhetett. Érdekes, hogy míg a magyarban a *sürgöny* kissé régies hangulatot áraszt, a horvátban pedig a *brzjav* meghonosodott.

Előfordul, hogy a Systemzwang nem érvényesül, noha az utánzó nyelvnek a mintanyelv egy-egy érintett szavának pontos kifejezéséhez grammatikailag szabálytalan; azaz rendszerétől eltérő szerkezettel kellene élnie. Ilyen különös eset például a horvátban a jelen idejű cselekvő melléknévi igenevek infinitivus tőből való, szabálytalan képzésével alkotott szavak. Érdekes példa erre a magyar *szántó föld* tükörfordításaként keletkezett *oraća zemlja*, amelyet az OkLSz. 'ager, avrum' jelentésben 1473-ból datál (vö. UngEl 70–1 is). Hadrovics megállapítja, hogy néhány ilyen típusú példát már az egyházi szláv szövegekben is találunk, mint *pitij* 'trinkbar', *oratij* 'arabilis'. Később ez a nyelv rendszerétől idegen szerkezet egyre jobban elterjedt, sőt néhány ilyen kifejezés ma is használatos, például: *kupaći kostim* 'fürdőruha', *spavaća kola* 'hálókocsi', *pisaći stroj* 'írógép' stb. A képzés maga eltér a grammatikai szabályoktól, és erre az is utal, hogy egyes *-aći* képzővel alkotott, (participiumszerű) mellékneveket később „korszerűsített-

tek” (*škakaća daska* ’ugródeszka’ → *odskočna daska* ’ugrásra szolgáló deszka’, *kupaći liječnik* → *kupališni liječnik* ’fürdőhelyi orvos stb.). Néhány hasonló, szokatlan vagy „szabálytalan” szerkezetű kifejezés azonban gyökeret vert a köznyelvben, például: *pisaći stol* ’íróasztal’, *brijaći sapun* ’borotvaszappan’, ám néhányat átalakítva évtizedek óta már a nyelv grammatikai szerkezetének megfelelő alakban használnak, például ’hálókocsi’ jelentésben már a *kola za spavanje* ’alvásra való kocsi’, nem pedig az archaikusnak ható, grammatikailag szabálytalan *spavaća kola* ’alvókocsi’. Mindezekből kitűnik, hogy a szigorú értelemben vett „rendszerkényszer” nem örök életű. Érdemes lenne ilyen szempontból a mai magyar nyelvet is megvizsgálni részben az idegen (többségében angol) szavak használatát, részben az idegen hatásra kialakult körülírással szerkezeteket érintve (pl. *elintézést nyer*, *vizsgálat történik* és hasonló).

Az egyes kisebb nyelvjárásokban (helyi nyelvekben) érdekesen mutathatók ki olyan szókölcsonzések, amelyek a beszélők kisebb vagy nagyobb csoportja számára érthetetlen vagy nehezen érthető intézmények, foglalkozások nevei. A Dráva menti horvát nyelvjárásban használatos az *ovoda* ~ *ovuda* kifejezés. Ennek fő oka a magyar nyelv hatása és ezzel együtt a kissé bonyolult anyanyelvi szó. Az óvoda orosz, német stb. mintára horvátul *dječji vrtić* ’gyermekkert’ (vö. *Kindergarten*, *детский сад* stb.). Hiába szépek és szemléletesek ezek a szavak, szláv nyelvre csak jelzős szerkezettel adhatók vissza. A magyar *óvodás* átvételének nincs akadálya, így vált használatossá az *ovudaš*. További előnye, hogy egyetlen képző hozzáadásával nőnemű alak is kifejezhető: *ovudašica*.

A nemzetek közötti kölcsönös megértés legfontosabb eszköze a nyelv. Balkáni szomszédainkkal együtt végigélt több évszázados történelmünk szinte kötelez is arra, hogy egymás nyelvét, kezdetben csupán az alapszókincset és a leggyakoribb frazeológiai kapcsolatokat, üdvözléseket stb. megismerjük. Ebben pedig, mint az említett néhány példa is mutatja nélkülözhetetlen a latin, a német és mindegyik kutatásunk területére eső szláv nyelv ismerete.

SZAKIRODALOM

- Dengl János 1937. *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Szeged.
- DudÉt = Duden 1973. *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bibliographisches Institut. Mannheim.
- Hadrovics László 1944. *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heyse, Joh. Christ. Aug. 1910. *Heyses allgemeines verdeutschendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter...* neu bearbeitet, vielfach berichtigt und vermehrt von Professor Dr. Otto Lion, Stadsschulrat in Dresden. Neunzehnte Original-Ausgabe. Hannover und Leipzig.
- Jur.pol.term = *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreich. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe*. Wien, 1853.
- Kiss Lajos 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornis Gyula 1922. *Bevezetés a tudományos gondolkodásba. A tudomány fogalma és rendszere*. Budapest.

- Nyomárkay István 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OKISz. = *Magyar Oklevélszótár 1902–1906*. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest.
- Ráth György 1853–54. *Német-magyar és magyar-német műszótára az új törvényhozásnak*. Első rész: Német–magyar.
- Wilamowitz–Moellendorff, Ulrich von 1927. *Geschichte der Philologie*. Nachdruck der 3. Auflage. B.G. Teubner Verlagsgesellschaft. Leipzig.
- P.Skok EtRj – Skok, Petar 1971–1974. *Etimolgijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–4*. Zagreb.
- Sundhausen, Holm 1973. *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. R. Oldenbourg Verlag München.
- Zybatow, Lev N. 1998. *Zu neuen Horizonten der slavischen Sprachkontakt – und Sprachinselforschung*. WSL 43/2: 329.

Nyomárkay István
 professor emeritus
 akadémikus
 ELTE BTK

SUMMARY

Nyomárkay, István

Linguistic world view, loan translations, and etymology

According to Wilhelm von Humboldt’s dictum, all languages reflect a definite “linguistic world view”. This is especially apparent in processes of lexical borrowing and their results: loan words and loan translations. A faithful representation of pieces of such world view may come up against grammar-based obstacles in loan items. In such cases grammar or, more specifically, “system congruity” often comes off badly – but language tends to remedy such unsystematic twists as time goes by. In both defining and comprehending loan words, and especially loan translations, the researcher may be assisted by bilingual/multilingual texts. Familiarity with languages of neighbouring Slavic peoples may be an important help in understanding and accepting one another.

Keywords: Hungarian-Croatian linguistic contacts, loan words, loan translations, world view, grammatical “system congruity”